

Kaća Cvijin

SZECESSZIÓS STÍLUSTÖREKVÉSEK JELENTKEZÉSE SZABADKA ÉPÍTÉSZETÉBEN

A kapitalizmus megjelenésével, valamint a hatalom centralizálása folytán Budapest európai viszonylatban is hirtelen fejlődésnek indul. A vidék ebben a folyamatban is a főváros példáját követi. A kor építészei külföldre utaznak, Bécsnél is távolabbra, Londonba és Franciaországba. Visszatértükkor az épületek is gyakran francia, angol vagy olasz ízlést tükröznek. Ilyen sokféle hatás figyelhető meg Szabadkán is, ahol az egyik palota velencei mintát sejtet, a másik a francia kastélyok vagy Firenze reneszánsz palotáinak formakincsét, vagy pedig a gótika karcú vonalait használja fel.

Ilyen körülmények között honosodik meg a XX. század elején Szabadkán a szecesszió, s annak is Lechner-féle, magyaros változata. A teljhatalmú kultúr- és közoktatásügyi miniszter Wlassich Gyula által üldözött stílus néhány jelentős és harmonikus, ma már védelem alatt álló épületet hagyott ránk.

A századvég kimerült az állandó ismétlésekben, megért a helyzet a történelmi stílusok terjedésének és alkalmazásának megfékezésére. Már Feszli Frigyes, a kései romantika mestere is eképpen nyilatkozott: „... olyan alkotást kívánok létrehozni... amely se nem francia, sem német, sem olasz, hanem olyasvalami, ami csak itt a magyarság külön művelődésű klímája alatt keletkezhetett...”¹

Wlassich Gyula kultúrminiszter szavai ellenére — „A szecessziós stílust nem szeretem... tehát ilyen szecessziós irányú stílust a vezetésemre bízott tárca körében a jövőben ne igen legyen lehetséges, iparkodni fogok megakadályozni.”² A szecesszió egyre fejlődött és századunk ifjú építészei nagy lelkesedéssel kezdtek munkához, hogy felfedjék azokat az értékes forrásokat, melyeket a falu, a magyar parasztház rejt magában, s hogy az újonnan szerzett ismereteket, a népművészet formakincsének elemeit az új törekvésekkel egyesítsék. A jelenség nem volt egyedülálló a magyar szellemi életben; Ady Endre költészete, Bartók és Kodály munkássága, Huszák József és Malonyay Dezső magyar népmű-

vészetet bemutató helyrajza azonos tőről fakadt, a magyar népi motívumkincsre támaszkodott.³ 1900-ban nyílt meg az akkor még szecessziós Rippl-Rónai József első nagy kiállítása, megjelentek Bródy Sándor, Krúdy Gyula regényei, a folyóiratok közül pedig a Hét, a Nyugat, a Magyar Génusz írásokat közölt a legújabb szecessziós stílustörekvésekről. 1902-ben nyílt meg a gödöllői művésztelep, amely nemzetközi viszonylatban is jelentős sikerrel működött. Lechner Ödön, a nagy építész vallotta, hogy „... A magyar nemzeti stílus igenis megvan a magyar népnél, mégpedig határozottan felismerhetően. A járatos szem hamar megtalálja jellegzetes vonásait. Abban a szűk körben, ahol a nép az ő kis szükségleteit elégíti ki, bámulatosan kifejlődött és meghatóan konzerválódott e formanyelv mind a mai napig. Nekünk ezt a magyar népstílust meg kell tanulnunk, mint valamely nyelvet, mint ahogy megtanultuk a görög népstílust. Ki kell tanulnunk szabályait, bele kell mélyednünk sajátos szellemébe, hogy majdan mint kultúremlékek belevigyünk e formák szellemét a mai kor nagyobb, fejlettebb, sőt monumentális építő feladataiba...”⁴ Lechner az olasz és francia reneszánsz és barokk szellemében alkotott kezdetben, de már ezeken az épületeken is, elsősorban az anyag megformálásán és a tetőszerkezet megoldásán érezhető a keleties stílusok és a magyar népművészet hatása. A nemzeti stílus meghonosítására irányuló törekvésének első alkotása az 1893-ban, Szabadkán épült Léovics-palota, majd a Budapesten épült Iparművészeti Múzeum (1893—1897), a Földtani Intézet (1898—1899), valamint a Posta-Takarékpénztár (1900—1902), ez utóbbi Lechner munkásságának csúcsteljesítménye. Architektúrája döntő hatással volt a többi építészre, különösképpen azokra, akik körülötte forgolódtak vagy közvetlenül mellette dolgoztak. Átvették az általa kidolgozott motívumokat és elképzeléseket, azonban mivel nem támaszkodtak közvetlenül az eredeti forrásokra és csupán ötletekre szorítkoztak, alkotásaik sokkal gyengébbek, hatástalanabbak, hitük sem volt olyan őszinte és mély, mint mesterüké.

Lechner elképzeléseinek figyelemre méltó követői közé tartozik Komor Marcell és Jakab Dezső. Szabadkai alkotásaik mellett az ő nevükhöz fűződik a marosvásárhelyi Kultúrpalota, a nagyváradi Vigadó és a budapesti Körössy Albert gimnázium épületének terve is.

Az apatini születésű Pártos Gyula (1845—1916) volt Lechner egyik legközelebbi barátja és hosszú éveken át munkatársa is. Pártos Berlinben járt egyetemre, egy ideig a reneszánsz stílus szellemében dolgozott, önállóan, majd 1872-ben társult Lechnerrel, s közösen építették fel a kecskeméti városházát és a budapesti Iparművészeti Múzeumot. Együttműködésük során Pártos főként irodai munkát végzett, elszakadásuk után azonban a tehetségesebb kolléga nyomdokán haladt, s így jött létre a pozsonyi posta épülete (1909—1911), valamint Budapesten, a Mester utcai általános iskola.

Ehhez a körhöz tartozik még Baumgarten Sándor (1864—1928), aki

iskolaépületekre specializálta magát. Nálunk ő építette fel az újvidéki zsinagógát, továbbá Márkus Géza (1871—1913), aki kezdetben a bécsi szecesszió mintái alapján dolgozott. Az ő nevéhez fűződik a kecskeméti Cifra-ház felépítése, 1902-ben. A kört Magyar Ede (1878—1912) zárja, főként szegedi alkotásaival, valamint a Kikindán épült református templom épületével, melynek eredeti formáját egy 1912-beli felvétel őrzi. Ide sorolhatnánk még a német és a bécsi szecesszió szellemében alkotó Vágó László, és József testvérpárt. A beočini kastély valószínűleg Steindl Imrének (1839—1902), a Magyar Parlament tervezőjének munkája. A Zomborban levő egyszerű, harmonikus és funkcionális Weidinger-palotát Janszki Béla és Sziveri Tibor tervezték, 1912-ben. Vajdaságban ezenfelül számos épület és nyaraló vár felülvizsgálatra, így Bácsón, Horgos-Kamaráson, Újvidéken, Zomborban és Zrenjaninban.⁵

A magyar szecesszió fejlődésvonalát Lajta Béla zárja, aki kései munkáiban a modern építészet kezdeményezője és kifejezett híve az új elképzeléseknek.⁶ 1875-ben született, tanulmányai befejezésével külföldre indul; 1896 és 1899 közötti időszakban megfordul Münchenben, Augsburgban, Nürnbergben, Berlinben, Hollandiában, Spanyolországban, Franciaországban és Londonban. Miután visszatér hazájába Lechnerrel dolgozik. Első önálló nagy munkája Budapesten, a Kossuth utcai Bárd zeneszaküzlet építése és berendezése. Ezt követi a Miskolc melletti Szirmai-kastély, majd Zentán a tűzoltó laktanya és a Slavnic-ház felépítése, míg a zentai gimnázium épülete, ellentétben az ide vonatkozó magyar irodalom állításával, nem Lajta terve alapján készült.

Lajta későbbi munkái már a modern architektúrához tartoznak, melyek közül legjelentősebb a budapesti Martinelli téri üzletház és a Vas utcai iskola.

A nemzeti hagyományoknak az új törekvésekkel történő egyesítését szorgalmazta továbbá Györgyi Dénes, keresztúri iskolaépületével, Reis Zoltán, a kanizsai városházával (1912) és Kovács Frigyes, a zentai városházával (1913).

A vajdasági építészek aránylag korán és bátran szabadultak meg a historizmus és az eklekticizmus hatásaitól. A szecessziós épületek száma pedig egyre nőtt a gazdag és kevésbé tehető városokban, melyek közül Szabadka volt a legszerencsésebb helyzetben. A véletlennek és a székváros e stílussal szembeni ellenállásának köszönhetően, Szabadkán csoportosultak Magyarország legjelesebb építészei, értékes bizonyítékát adva létezésüknek és tehetségüknek. Érdekes, hogy Lechner Ödön a magyar szecesszió atyja is Szabadkán kezdte tevékenységét. A városban jelentkező szecessziós stílustörekvések adatai után kutatva rábukkantam Vámos Ferenc⁷ szövegére, mely Lechner Ödön korai munkáival foglalkozik, s amelyben a szerző az iránt érdeklődik, hogy megvan-e még Szabadkán a Léovics-palota?⁸

Figyelembe véve a levéltári adatokat, melyek szerint Léovics Simon özvegye 1892-ben engedélyt kér egy lakóház felépítésére, az akkori

Mária Terézia parkban, ma Lenin tér, továbbá az 1893-ban beadott kérvényét, melyben a toronynak 2,5 m-re történő kiemelését kéri, valamint a homlokzaton a címerben levő 1893. feliratot — arra a következőre jutunk, hogy az épület terve már 1892-ben elkészült, az épület pedig a következő évben. A szakirodalomban ez ideig a Magyar Iparművészeti Múzeum épülete képezte a határkövet és a fordulópontot a magyarországi stílustörekvések terén. Azonban Lechner⁹ már 1893-ban befejezte a szabadkai Léovics-palotát, melyen bár szerényen, és első ízben alkalmazta azokat az elemeket, melyekből később az oly jelentős népi-nemzeti vonásokkal színezett szecesszió kialakult.

A Léovics-ház megbontja az eklektika szellemében készült épületek egyhangúságát, melyeket a százéves platánokkal teli park övez. Kiválik a többi épület közül díszteglás homlokzatával, mely vakolatlan, s ily módon selymes fényével megbontja a mindennapi szürkeséget. A vízszintes emeletekre való elosztást a külső erkély hangsúlyozza ki balusztrádkövével. Ugyanakkor az épület egyik sarkán lévő torony és a másikon levő kiemeltebb rizalit megbontja a homlokzat tömörségét. Az anyaggal folytatott játékot tükrözi az egész szerkezet. A központi részen a földszint súlyos és stabil, négy derékszögű ablak lágyítja csupán. A torony földszinti részét nagy árkád, a másik rizalitet pedig a tömör bejárati ajtó töri át. Az emeleti részen tovább folytatódik e játékoság, csak ellentétes irányban. Itt a torony nehézkes, két ablakkal díszített, felette címer az épület befejezésének évszámával, az erkély pedig bevontabb, játékosabb, s míg a torony nyolcszögű kupolában végződik, addig a homlokzaton az oromfal levélszerű befejezése nyújtja meg, amelyen egy kerek ablak helyezkedik el. A tetőszerkezet közepén ablakos kupolatornyocskába nyúlik ki.

Plasztikus díszítéseit Lechner célszerűen használta, az épület fontos részeinek kihangsúlyozását szolgálják. Jól megfigyelhető ez a Léovics-palota ablakain is, melyeket egyenesre csiszolt kővel szegélyeztek, s az egész homlokzaton végighúzódo kerámiaszalag köti egybe őket, mely minden nyílásnál megismétli a leveles motívumot, s ezzel lényegében a homlokzat egyhangúságát hivatott megtörni. Az épület udvari része eléggé jelentéktelen, csupán a melléklépcsőház merőleges helyzetén van a hangsúly.

A Léovics-palota építésével egyidejűleg Lechner Pártos Gyulával együtt egy kápolnát is épített a szerb temetőben, melyet, sajnos, leromboltak.¹⁰ Ez a kiváló tehetségű építész vetette fel elsőként az épületek helyiségi elrendezésének és funkcionalizmusának kérdését. Szerinte: „Az, ami ezelőtt csak természetes velejáró volt: egy helyes, az életviszonyoknak, szükségleteknek megfelelő alaprajz, az most elsőrendű fontosságúvá, sőt kiindulási ponttá lett.”

Ö Léovics-ház befejezésével az eklektikus építészet tovább élte csendes, de biztos életét, csak a XX. század kezdetén, a zsinagóga felépítésekor került háttérbe. A zsidó közösség ugyanis már régóta hiányát érezte

egy tágasabb templomnak, mely nagyobb számú hívőt is befogadhat. Az új épület felépítésének lehetőségeiről folyó vita már 1892-ben megkezdődött, amikor régi templomukat restaurálták, s csak 1900-ban írta ki a zsidó közösség a pályázatot, melyre a következők küldték be pályamunkáikat: Nagy Ferenc, Kladek Lukács, Raichl Ferenc és Molcer Károly. A beérkezett tervek recenzensei Erdélyi Jakab és Erdélyi Samu voltak.

Az építészek között azonban vita támadt, s míg ők egyezkedtek, addig Komor Marcell és Jakab Dezső Budapestről kész tervekkel jelentkezett.¹¹ Ezzel a tervvel már a szegedi zsinagóga tervezését is megpályázták, csakhogy ott Baumhorn Lipót (1860—1932) tervét fogadták el, s így Komor és Jakab a második helyre szorultak. Lechner azon munkálkodott, hogy ők kapják az első díjat, azonban a konzervatív párt túlságosan befolyásos volt és nem fogadta el ezeket az új, korszerű formákat. Addig az országban fellelhető zsinagógák mindegyike un. orientális stílusban épült, melyeknek vajmi kevés közük volt az orientális motívumokhoz. Ezek a hatások Bécs irányából érkeztek és a bécsi építészek határozták meg a magyar városok képét. Így történt, hogy már 1900 májusában megérkezett a két „legmagyarabb” építész, s már a következő évben hozzákezdtek az építéshez, 1902-ben pedig teljes szépségében tündökölt a szabadkai zsinagóga.¹²

Szabadka elfogadta Komor és Jakab tervét, bár egy ilyen impozáns épület felépítéséhez sem elegendő anyagi eszközzel, sem megfelelő térrel nem rendelkezett, következésképp a kivitelezés során a költségek redukálására és a terv módosítására került sor.¹³

Nemcsak a zsidók, de Szabadka öszzpolgára lelkesedéssel fogadta az épületet és tervezőit. Erről tanúskodik egy lelkes újságcikk is: „Minden idők épületei fejezzék ki az illető kor művészi áramlatait. Modern időköt élünk, hogy ne a régi szerkezeteknek megfelelő formákat alkalmazzuk az építész . . . Minden, ami a templomba készült, minden anyag amelyet felhasználtak magyar termék, magyar iparosok munkája, magyar az eszme, a test, a lélek benne.”¹⁴

Ha összehasonlítjuk az elsődleges tervet az épület mai formájával, sok változást észlelünk. A zsinagóga az Októberi Forradalom téren (Széchenyi tér) helyezkedik el. Megközelítése udvaron át történik, melyet kívülről kovácsolt vaskerítés övez. A kitolt háromrészes főbejáratához néhány lépcső vezet fel, s itt már észrevehető az eredeti tervtől való eltérés. Az említett főbejárat rész kihúzottabb és sokkal magasabb a tervezettnél.

A főbejárat feletti nagy rozetta motívuma sem rózsza, hanem inkább egy csodálatos, tarka szirmú szegfűre emlékeztet. Az oromzat jellegzetes hajlított leveles motívumokkal végződik, melyekkel már találkoztunk a Léovics-palotán. Csúcsán aranymajolikából készült testamentumú bibliai táblák vannak. Ezt a majolikát használták fel a főbejárat feletti felirathoz is. A főbejáratot övező archivoltokat (boltíveket), az oromza-

tot és a rozettát, nemesebb anyag hiányában, festett gipszből készült gazdag magyar virágmotívumok élénkítik.

A főhomlokzat mindkét oldalát két félkör alakú sekrestyeként szolgáló boltozatos helyiség támasztja alá, az épület négy sarkát kis tornyok flankírozzák, rendeltetésük, hogy összekössék a kupolát a támasztógerendával. Domináló szerepe van a kétrészes sátor alakú kupolának, csúcsán egy világítóaknával. Itt is megfigyelhetők bizonyos eltérések az eredeti elképzeléstől. Miközben a kupolát fával és bádoglemezzel burkolták, kihasználva az említett anyagok sajátosságait, a kupolát nem piramis formájában kiviteleztek, hanem lágyan lekerekítették. A konstrukciós elemeket a kupolán majolikával maszkírozták, a kupola dobjának nyolc támfala is ezzel a nemes anyaggal díszített.

Belső megvilágítását a kupoladobon és a rajta levő ablakon keresztüli kapja, továbbá a rozettákon át és a falburkolat mentén húzódó ablakokon, melyeket vitrázstechnikával Róth Manó készített. A virágos vitrázsok egyedül a kupoladobon maradtak sértetlen állapotban, míg a többi az illetékes szervek nemtörődömsége folytán részben már tönkrement. Az említett hanyagság miatt az épület pusztulásra van ítélve, lassan elvesz valamikori fénye, szépsége, büszkesége.

A belső imahely alapja egy négyzetből nő ki, melynek oldala 25 m-es. Az épület hossza 45 m, magassága 42 m, a belső rész legmagasabb pontja 25 m.

A bejárati portálok a nasthexre néznek, amelyen az érdemeket szerzett zsidók neve és az imaszertartás rendje van feltüntetve. A nasthex felett női kórus foglal helyet. A központi helyiség közepét nyolc rabcifalu és virágformájú oszlopfővel borított acéloszlop jelzi, melyek a boltzat és a kupola szerkezetét tartja. Az oltári részt kovácsolt vaskerítés választja el, a kupolaszerű cibóriumot pedig csavart oszlopok tartják, ezek mögött található a tózat tartó frigyszekrény. Az oltár felett van a kórus és az orgona, míg az emeleti részt deambulatórium formájában oldották meg, itt vannak a hívók számára fenntartott padok. A félkörívés boltív és a kupola rabcifalból épült, mivel a vékony falak nem tartották volna meg a korábban használatos kő- vagy téglaboltívet. A sodronyhálóra csapott, gipszes mészhabarcsból készült rabcifal hajlíthatósága tette lehetővé a kupolarészen a szeszélyes vonalvezetést. Először helyezték az épület tömegét vasoszlopokra, a kupola pedig nem a közepén levő tengelytartóoszlopon nyugszik, hanem a tengely körül csillagszerűen elhelyezkedő mellékgerendákra támaszkodik.

A szabadkai zsinagóga belsejét gazdag virág ornamentika borítja, mivel a zsidó hittörténet tiltja az állati és emberi formák bemutatását. A falfelületek a népművészet bizzar formavilágát sejtetik, világoskék és rózsaszín színezéssel. Az épület égetett téglából, csak a szélső, a széljárásoknak közvetlenül kiszolgáltatott részekén, az ablakok boltíve körül található tűzpiros téglából, mely különös szépséget kölcsönöz a sokszöves homlokzatnak. Ezt a benyomást pedig csak fokozzák a tetőn és a kupo-

la alsó részén lévő selymes hatású, sokszínű cserepek. S itt újra idéznünk kell az új zsinagóga szépségét méltató lelkes újságírót, aki megállapítja, hogy a szabadkai zsinagóga hazánk zsinagógáinak egyik legszebb példánya.

A szecesszió pedig lassan, de biztosan minden építészre megfertőzött. Nemcsak a középületek védnökei, de a magánszemélyek is arra törekedtek, hogy lakásuk az új stílus kellemes, szeszélyes szellemiségét tükrözze.

A helyiségek és anyagok szeszélyes játéka megejtette a már említett meglehetősen talányos szabadkai építész is, Raichl J. Ferencet.

Az eklektikus építészet és a neobarokk szenvedélyes művelője váratlanul tűnt fel a századelőn, mégpedig saját házának felépítésével. Palotája felépítésének körülményeiről mind ez ideig keveset tudunk, az épület kivitelezésének időpontja bizonytalan, de még a mellékelt tervek is csak részben fedik fel az épületet övező rejtélyt. Ma a Képzőművészeti Találkozó és a Kerámiai Triennálé nyert benne elhelyezést.

Raichl Ferenc 1903-ban nyújtotta be kérelmét egy családi ház, saját terve szerint, felépítéséhez,¹⁵ majd a következő kísérő szöveggel meg is kapta az engedélyt: „... A bemutatott tervrajz szépművészeti szempontból nemcsak, hogy kifogás alá nem esik, de annak kivitele épp szépművészeti szempontból kívánatos is.”¹⁶

Szerencsére ez az eklektikus stílusban megálmodott épület megfelelő tér hiányában nem készülhetett el, és Raichl hozzálátott a tervek átdolgozásához. Azonban nem közönséges átdolgozásról van itt szó, az új ötlet szinte egyszerre csillant fel előtte, s így született meg városunk egyik legmerészebb és legcsodálatosabb épülete. Bela Duranci művészettörténész szavai szerint Gaudi Barcelonában épített Battló-házával és a Mila-házzal hasonlítható össze. Közös bennük a szabad formálásra ösztönző erő, a mintától való teljes elrugaszkodás, a historizmus és eklektizmus túlhaladása, s a kész mű szeszibilitása és egyedülállósága.¹⁷ A szabadkai palota szobormű benyomását kelti, mintha minden egyes részét sajátkezűleg alkotta és formálta volna az építész. Alkotójának merészségét és temperamentumát hirdeti a kerámiadíszek gazdagsága, a lágy anyaghullámlás és a színek izzó ragyogása. A hangsúly a homlokzat stilizált szív alakú boltívén van, amelyben kissé bevont és árnyékolt formában húzódik meg a portál. Ezzel a boltívvel és árnyjátékkal sikerült elérnie, hogy a viszonylag kis épületen is a bejárat monumentálissá minősül, akár az elmúlt századok elvarázsolt kastélyain. A csodálatos fából és kovácsoltvasból készült ajtóig néhány lépcső vezet fel. A szertelen virágos ornamentika átszővi fémből készült leveleit. A bejárat feletti erkélyt két rózsaszín Zsolnay-kerámiával¹⁸ borított oszlop tartja. A vertikális hangsúly az erkélyajtóval és a felette lévő két ablakkal fokozódik. Ugyanakkor a homlokzat két oldalán a boltívet két kiemelt ablak kíséri, a földszinti ablakok derékszögűek, még az emeleten lágyan kerekítettek. Két kis torony szegélyezi a homlokzati részt,

az oromzat csúcsa pedig mérsékelten hullámzó vonalú, melyhez nemigen szokott hozzá az emberi szem. A homlokzat meleg sárga színnel borított, melyen pompásan érvényesülnek a kerámiavirágok. A narancs-sárga és a kék virágok szeszélyes vonalvezetéssel húzódnak a földszinten és a középső boltív körül. Az ablakokat és az oromzat széleit, valamint a tetőn levő szellőztető nyílásokat kerámiaszalag szegélyezi.

A palota belseje szintén meglepő vonásokat tartalmaz. Raichl már megkísérelte elfogadni Lechner tanácsát a helyiségek használhatóságát illetően. Az enteriőr megoldása a tehetőس értelmiségi igényeihez igazodik. Raichl nemcsak a társas- de a magánéletre is tervezett helyiségeket. Egyetlen hibája, mint általában a többi általa tervezett épületnek is, a bejárati helyiség megoldása. Ugyanis ennél az épületnél is a szűk kis előcsarnokból váratlanul emelkedik ki az emeletre vezető tömör lépcsőház.

Sajnos, az épület belső berendezéséről nem sokat tudunk, mert csaknem mind megsemmisült, néhány szív alakú struktúrdísz marad meg csupán. A hallottak alapján azonban arra következtetünk, hogy a belső berendezés is ugyanolyan gazdag és fantáziadús volt mint maga a palota. A beruházó és a tulajdonos csődje és Szegedre történő szökése után a művészi képeket, bútordarabokat részben eladták, részben megsemmisítették. A műtárgyak és az egész épület megmentésére egy korábbi újságíró tett kísérletet, aki azt javasolta, hogy az épületet fel kell vásárolni és kultúrpalotává avatni. Az írást érdekességénél fogva egészében idézem: „Városunk legfeltűnőbb, s legszebb helyén emelkedik a Raichl-palota. Mindhogy ez a modern építészet legújabb vívmányaival megalkotott hatalmas, impozáns épület a család elköltözése következtében, tudomásunk szerint el fog adatni, felhívjuk rá az érdekeltek figyelmét. A kultúrpalota céljaira kitűnően beválna, s örök éke, büszkesége volna városunknak. Célszerű átalakítások után a földszinten közkönyvtár, a palota melletti bérházban pedig a régiségnek, a műkincsek számára múzeumot alakíthatnának.”¹⁹

A palota tervei, sajnos, elkallódtak, de hogy tervezője Raichl volt, az bizonyítható, mert az 1906-ban, sertéstelevesének felépítéséhez készített terv munkáslakásai is a mester stílusára vallanak. A jellegzetes színek, az oromzat lágy hullámzása, a voluták, a kerámiaszalagok, valamint a virágmotívumok ugyanazt a gazdag képzeletet dicsérik, amely örök értéket alkotott városunkban.

A bohém és hazárdjátékos, a sertéstenyészto és téglagyáros, az üzletember Raichl alkotóképességének tetőfokán értékes bizonyítékát adta életének, temperamentumának és jellemének. Munkássága életvitelével rokon. Kezdetben eklektikus, szokványos épületeket tervezett, de olykor-olykor, szerencsejátékosai véletlenek folytán nagyszerű és merész ötletei is támadtak. Azonban többszöri csőd után építészete is visszaesik elsődleges szintjére. 1960-ban, ismeretlenül halt meg Budapesten, de a szabadkai palota, akárcsak Munch Sikoly-a, a pillanat örökkévalósága, a

tőkés társadalom problémáitól való kétely és rettegés, a jövő művészetébe vetett hit megtestesítője is!

A müncheni alkotók ötletei nyomán ismeretlen építészek, minden bizonnyal ismét Komor és Jakab, Lichtnekert Bárány Kávéházát alakítják át a Boris Kidrič utcában (Kossuth utca).

Az új kávéház helyén vendéglő volt, ahová a város központján áthaladó utasok mindegyike betért. Az előző században épített vendéglő azonban nem tudott eleget tenni az egyre növekvő forgalomnak, ezért 1903-ban a tulajdonos úgy határoz, hogy teljes egészében átalakítja. 1904 májusáig már be is fejeződnek a munkálatok.²⁰

A kávéház saroképület, homlokzati részét három nagy kirakatszerű ablak töri át, az ablakok mellett, közvetlenül a sarkon van a bejárati ajtó. Az épület díszét a fafaragású ablakok lágy boltívei képezik, mely a szecesszió müncheni irányzatának jellemzője, és idegen a két építész számára. A belső elrendezés nem rekonstruálható teljes egészében, mivel az épületet a Hadseregotthon igényeihez alakították.

Az utcáról egy kis folyosóra lépünk, mely a bal oldalon egy hatalmas terembe vezet, ez valószínűleg a szálloda fogadóirodája lehetett. Az előcsarnokból nyíló két helyiséget kávéháznak rendezték át. A bejárati folyosó az emeleten lévő vendégszobáig vezető lépcsőházban folytatódik.

A szabadkai illetőségű Titus Mačković az eklekticizmus megszállottja egész sor házat épít a bécsi szecesszió szellemében, többnyire bérpalotákat, családi házakat. Ő építi fel Lendvay Ernő házat is a Đura Đaković utcában (Kálay Albert utca). Az építési engedélyt 1909-ben²¹ adták ki, s valószínű, hogy az épület már a rákövetkező évben el is készült. Főbejárata közepén található, felette a zárt erkély sejteti csupán a reprezentációs helyiségeket, a szalont és az ebédlőt. A sarkokat a kissé kiemeltbb rizalitok hangsúlyozzák. A földszintet tömör párkánnyal választották el, míg a két emelet közti tagolás diszítéssel borított. A középső és a két szélső rizalit oromzata kihangsúlyozott és most már megállapodott hullámvonalú. Az ablakok mindegyike másképpen, sajátosan formált, míg a középső ablakok keskenyek és magasak s éles derékszögben végződnek, addig a középső rizalittól az épület szélei felé haladva gyengédebb, lágyabb formát kapnak, ezért az első emeleten széles, nyugodt négyszögek, a másodikon viszont boltívesek. Az ajtókat, ablakokat tekerő virágindák díszítik, míg mindkét emeleten az erker mentén megszokott nélkül kannelura szalagok húzódnak, melyeknek élei szívmotívumokban végződnek, ez a szalag köti össze az emeleteken lévő ablakokat is.

Az épület tervrajza még hagyomány, nem jelez újítást, a megszokottól való eltérést. A legmutatósabb, utcai részre néznek a társas élet helyiségei, míg a konyha, a fürdőszoba, a cselédség számára fenntartott szobák a másik részben találhatók.

Mačković a rákövetkező években is ehhez hasonló, valamivel szeré-

nyebb díszítésű házakat tervezett. Roznovszky József Strossmayer utcabeli (Eötvös utca) háza is az előbbi mintájára készült. Az építési engedélyt szintén 1909-ben²² adták ki.

1910-ben Ungar József számára tervezett egy emeletes házat, melyen már nincs előugró rizalit, ám a földszint és az emelet közti vízszintes tagolást itt is párkányzat adja meg. A derékszögű ablakokat függőleges díszszalagok és kannelurák hangsúlyozzák, csakhogy a négyzetes tereket szívmotívumokkal töltötték ki. A homlokzat szabályos négyzetekre osztott, a sarkokat csillogó, sokszínű, a falusi házakon használatos kerámiabetétek jelzik. Az ablakok előtt szerény méretekben kovácsoltvas díszítés.

A Petőfi utca sarkán lévő 1911-ben épített Péics-házon²³ némi módosításokkal találkozunk, igaz, csak a homlokzaton. Ez az egyemeletes ház is saroképület, a sarkokat kis háromszög alakú oromzatok emelik ki, melyek nem hajlítottak, hanem inkább szigorúan merevek és a merőleges felé tartanak. A vízszintes tagolás teljesen hiányzik. Az ablakok, ajtók formája, minden vonal, a rendkívül szerény díszítéssel egyetemben mind a magasba tör, és az épület vertikális jellegét hangsúlyozza. A szokásos díszítések helyett Mačković, az épület sarokrészét emberi alakokkal, gazdag virág guirlandeokkal átfont férfi és női szoborral díszítette. A tervrajz jól szemlélteti Mačković gyenge rajzkészségét.

Mačković nevéhez még néhány kisebb családi ház és villa terve fűződik, de ezek már igen szerény teljesítmények, melyeken csak ismétlődnek a jelentős alkotásain fellelhető elemek. Ezekkel az épületekkel zárul a szabadkai építész gazdag opusa, aki stúdiumai befejeztével visszatért szülőhelyére, és arra törekedett, hogy nagyvárosi jelleget kölcsönözzön, neki. Igyekezete többé-kevésbé sikeresnek mondható. A háború félbeszakította tevékenységét; Szabadkának az SZHSZ-királysághoz történő csatlóása után meghalt.

Századunk első évtizedének derekán még dolgoznak olyan építészek is, akik nem sajátítják el teljes egészében a Lechner-féle elképzeléseket. Így például 1906. július 20-án dr. Dömötör a budapesti Vágó²⁴ testvérpárt kérte fel házának felépítésére. Sajnos, a Sugárút építése folyamán ezt az épületet lerombolták.²⁵ A tervrajzát azonban tovább őrzi a levéltár, s ezen azonnal feltűnik, hogy Mačković erről másolhatta a díszítőelemeket, az ablak és ajtóformákat, a kerémiaszalagokat, valamint a szívmotívumokat. Munkamódszere tehát közelebb állt a Vágó-testvérek mint a Lechner köré csoportosuló és a szecesszió népi-nemzeti változatát művelő építészek módszeréhez.

1912-ben ismét találkozunk a Vágó névvel, de ezúttal csak László-éval, aki minden bizonnyal a szabadkai illetőségű Strassburger Izidor építéssel társult. A szecesszió bécsi változatát követve, közösen tervezték Vojnics Piroška²⁶ házát a Fasizmus Áldozatainak terén (Teréz park). A magyar népművészet hatása egyedül csak a földszinten az erkélyt tartó árkádos boltíveken érezhető.

Még néhány építész alkotott e kölcsönvett népi-nemzei változattal vegyített stílus szerint. 1906-ban Fazekas Lajos megtervezi Balogh Zsigmond bécsi hatásokat tükröző házát, majd 1912-ben²⁷ Strassburger a Petőfi utcában épít fel egy egyemeletes házat, melynek földszinti részén üzlethelyiségek találhatóak. Mindkét sarkot erkerek hangsúlyozzák, a kirakat felett pedig, mely árkád benyomását kelti, a lakóhelyiségek erkélye húzódik.

Váally Gyula²⁸ szabadkai építész ugyancsak szecessziós stílusban készült házával próbált szerencsét. 1911-ben a P. Drapšin utcában építette fel kétemeletes házát, melyet ma is építész kollégái laknak. Az épületet a bejárat feletti erker, a főhomlokzat különösen hajlított és élesen átvágott oromzat, és a szerény kerámiadíszek teszik érdekessé.

Az ifjú építészek új nemzedéke, Kós Károly vezetésével tovább folytatta Lechner kutatásait és nem maradt meg a díszítő motívumok szintjén. Megkísérelt a falusi építés lényegéig hatolni, igyekezett feltárni szerkesztési módját, lényegbevágó sajátosságait, hogy ezáltal teremtsen új, modern és funkcionális építészetet. Feltárták Erdély „fatorony építészeteinek” a Duna és Tisza mentén húzódó falvak házainak szépségét, elfogadták az angol családi házak szabad, festői szerkezetét és a távoli rokonok, a finn építészek tapasztalatait is. Tetőszerkezeteik magasak, meredek, gyakran használtak fát és nyerstéglát, az épület tömegét és vertikális jellegét emelték ki. Díszítést csak szerény mértékben alkalmaztak.

Területünkön is megtalálhatók ezek a kevésbé díszes és konstruktívabb törekvések, melyek néhány jól sikerült objektumot hagytak az utókorra. Első helyen a Magyar Ede tervezte kikindai református templomot említjük, továbbá Jánszky Béla művét, a zombori Weidinger-palotát, ez utóbbi Kós Károssal közösen tervezte a „zebegényi római katolikus templomot” 1908-ban.

Ilyen törekvéseket egyesít magába egy szabadkai épület is. A Köztársaság téren (Szent István tér), a városházának átellenben a Magyar Általános Hitelbank háromemeletes épülete. Félkör alakú tömegével, kit utca sarkán félkörben helyezkedik el. Építési körülményeiről vajmi keveset tudunk. Egy 1912-ből származó képen már a befejezett épület látható, s minthogy a bankot 1905-ben alapították,³⁰ így feltehetően ebben a periódusban emelték fel. A városházáról írt könyvében Brauer Henrik is megemlíti az újonnan felépített takarékpénztárt,³¹ és Stern Zsigmond nevét aki röviddel azelőtt díszítette a bank dísztermeit.³² 1914-ben belső átrendezését kérvényezték.³³ Ennél több adat nem áll rendelkezésünkre és bizonyítékok hiányában egyelőre homály fedi alkotójának kilétét, aki új törekvéseivel bátran szembeszállt az ékes város házával.

Most pedig térjünk vissza a szecesszió magyaros változatának egyre fokozódó hatásához és térhódításához, valamint a már ismert két épí-

tész; Komor Marcell és Jakab Dezső tevékenységéhez, akik a városháza tervezőiként jelentek meg újra városunkban.

Az Újvidéken székelő Tartományi Műemlékvédő Intézet műemlékek védelméről szóló törvényének 56. szakasza (Službeni glasnik SZSZK 66/3) és a közigazgatási ügyekben való általános közigazgatási eljárásról és a szabadkai városháza sajátosságainak megállapításáról szóló törvény 202. szakasza értelmében: Szabadkán a Köztársaság téren lévő Városháza a törvény védelmét élvezzi és műemlékként van nyilván tartva.³⁴

A valamikori Szent István téren egy évszázadon keresztül, egy egyemeletes épület töltötte be a városháza funkcióját. Azonban a város terjeszkedésével és gazdasága folytán, ez az épület nem elégíthette ki az igényeket. Kezdetben csak bővítésére és átrendezésére tettek javaslatot. 1907. január 21-ig, a beérkezett pályaművek áttekintéséig ismeretlen volt az épület további sorsa.³⁵ Ismét Komor és Jakab barokk stílusú „A torony alatt” címmel beküldött tervére esett a választás, mely teljesen új épület felemelését kínálja. A második díjat Bálint és Jámbor budapesti építészek kapták, míg a harmadik helyre szorult a szabadkai Raichl Ferenc. A díjazott pályamunka tervezői számoltak azzal, hogy a várost Mária Terézia alapította, uralkodása idején a barokk stílus dominált, s ezért tiszteletből a város legjelentősebb épületét személyének és uralkodásának szentelték. Mivel azonban Jakab és Komor Lechner lelkes követői voltak, s már Szabadkán is alkalmazták a magyaros stílust, így ezen az épületen is érvényesíteni szerették volna. Az új, átdolgozott terv elfogadása azonban meglehetősen nehezen ment. Éppen hogy, megtörték a polgárok és a városlélek ellenállását, a kultúr- és közoktatásügyi minisztériumnak támadtak bizonyos ellenvetései. Azt kifogásolták, hogy a költségek túlhaladják az előirányzott összeget, kétségbe vonták a stílus magyaros voltát, és kísérletinek minősítették, továbbá azt állították, hogy az épület túl költséges és jelentős ahhoz, sem hogy ilyen „szedett-vedett” kísérleti stílusban építsék fel.³⁶ A terv szabadkai körökben is ellenállásra talált.

„Sok tortúrán megy keresztül az ízléstelen tervezet, s még sem ejti gondolkodóba az illetékes intézőket. Pedig hát a miniszter csak nem akarhat rosszat a városnak, s azok az európai hírvételek csak értenek annyit, mint az új városháza tervezői... Mi jobban óhajtjuk talán, mint más, hogy új városháza legyen, csak azt nem tartjuk helyesnek, hogy Szabadka díszje legyen egy heberizált egyiptomi stílusú épület, melyet ötven év múlva, mint az ízlés aberációját jönnek majd megcsudálni hozzánk.”³⁷ Kifogásolták továbbá azt is, hogy a főlépcsőház nem vezet a második emeletre, hogy a falak nem eléggé szilárdak és a helyiségek száma sem kielégítő.

Minden kudarc ellenére, hála dr. Bíró Károly városléleknak és Vály Gyula szabadkai mérnöknek, Komor és Jakab tervét mégis elfogadták és 1912-ig valóra is váltották.³⁸ Az épület a város központjában a tér

közepén, mint szabad objektum foglal helyet, s négy homlokzatával és négy bejáratával uralja a teret. A két emelet vízszintes formába tömörül, míg a harmadik és negyedik, a megnyújtott tetőszerkezetben található.

A főhomlokzat két szélén és közepén előugró rizalitok a tömeg és árnyék érdekes, merész játékát tükrözik. A kőblokk utánzatú vízszintes helyzetű árkádos boltívek tartják az egész épületet. A középső főrizalit virág- és állatmotívumokkal díszített és ékeesebb a másik kettőnél. Büszkén, méltóságteljesen emelkedik rajta a három karcsú ablakos erker, mely jelenlétével az épület fő és legdíszesebb termeiről árulkodik. A derékszögű vitrázsablakok és árkádos boltívek elrendezését ismétlik és hangsúlyozzák. A kerámiaszalaggal szegélyezett hullámos vonalú oromzat csúcsa alatt a város sokszínű címerét találjuk. A központi rész felett emelkedik ki a 100 m magas torony, sok kisebb szellőztető ablaknyílásával, kilátóteraszával és a környező tanyákat az anyavárossal összekötő toronyórával. A középső rizalit az erkélyekkel és az ablaknyílások szertelen játékaival díszített kisebb tornyot flankírozza. Az árkádok kövének szürke színe, a homlokzat ibolyaszín alapja, a sokszínű kerémia díszítvények, valamint a tetőlapocskák izzó csillogása fenséges látvány a bácskai síkság ege alatt. Az egész komplexum kiemelkedések és bemélyedések, erkélyek és erkerek nyugtalan játéka, s ezek hangsúlyozzák a helyiségek, a ritmikus elhelyezésű ablakok, a hullámzó tetőszerkezet és a torony éles csúcsának szerepét.

A derékszögű alaprajz hosszabb szárán levő másik homlokzat szerényebb és mérsékeltebb. Bár az árkádos boltívek az egész épületet körülfogják, itt is akárcsak a két másik homlokzaton, kirakat vagy ajtókeretként szolgálnak. A homlokzat középső része kissé kiválik hatalmas kovácsoltvas kapujával, mely valamikor a börtönbejárat volt.

Az első emelet derékszögű és a második kerekített ablakai folytatják a tömeg és a nyílások ritmikus ütemét.

A földszinti helyiségekben néhány szaküzlet kapott helyet, s ma már ezek a helyiségek is fokozatosan visszanyerik eredeti kinézésüket és szerepüket.

A főhomlokzaton lévő tulipán motívumokkal díszített kovácsoltvas ajtó a szabadkai Pukkel Pál mester műhelyében készült. A bejárati ajtó tehát az előcsarnokba vezet, mely a széles márvány lépcsőházra tekint. Az előcsarnok két oldalán lévő ablakok rendkívül gazdag díszítésűek. A bal oldalon a régi városházát árbázoló vitrázs, míg jobb felől az új épület látható. A fehér márványból készült lépcsőház hatásos ellentétben áll az eozinmázás lapokkal, melyek falhoz tapadva kísérik a lépcső elágazásait. A gazdag kerámiadíszítés Lechner és a kerámiagyáros Zsolnay barátságának eredménye. Együttműködésük és első kísérleteik adtak ösztönzést a magyaros stílushoz ragaszkodó építészeknek.

A főlépcsőház a díszterem előcsarnokába vezet, mely erdélyi motívumokat felhasználó fafaragásos burkolatával csipkére, szív-, szőlő- és tu-

lipánmotívumokat felhasználó népi hímzésre emlékeztet. A farásokat az építészek tervei alapján Hoffmann Mihály műhelyében készítették. Ehhez az előcsarnokhoz kötődik a központi lapos kupolával borított és fadísztésű tanácsterem. A hosszabb falfelület hat ablakáról a magyar uralkodók tekintenek le. Ezeket az ablakokat megfelelő középkori technikával készítették, mely leghívebben tükrözi a vitrázs aranykorát, a tűző színeket, a mozaik formájú felosztást és a bársonyos patinát. Ma már áthelyezték ezeket a vitrázsokat, melyeket a budapesti Róth Miksa készített, az ő nevéhez fűződik a budapesti királyi palota, a Parlament, István király palotája, a Marosvásárhelyi Kultúrpalota, a Deák- és Kosuth-mauzóleum és több templom üvegablakainak kivitelezése.

A boltív központi részén virágmotívumok indáznak, melyek tökéletes összhangban vannak a helyiség egyéb díszítésével. A központi részen helyezték el a megvilágítást, mely szecessziós formájával és színével felélénkíti a termet. A munkaasztal és a fal mentén hasonló virágformájú lámpák találhatók, a zuhatagszerűen leomló piros és fehér üvegvirágkelyheket kovácsoltvas-szárak és sasfejből végződő levelek tartják.

A nagy tanácsterem mindkét oldalán fafaragott ajtók vezetnek a két kisebb helyiségbe, a sárga és a zöld tanácsterembe. Az épületnek ebben a részében foglaltak helyet a városelnök helyiségei, míg az emeleten voltak az esketési terem, az adóhivatal és a többi hivatalok. (A nagy tanácstermet most a Kultúrotthon rendelkezésére bocsátották, mely itt rendezi műsorait, ezenkívül a Városi Múzeum és egy képtár kapott itt helyet.)

A harmadik és negyedik emeleten volt a börtön, az elítéltek külön bejáraton és lépcsőházon érkeztek az épületbe, s így megkímélték őket a városházára érkezők csúfondáros megjegyzéseitől. (Ezekben a helyiségekben van most a levéltár és itt található a művészek számára fenntartott műtermek is.) Az emeletek alaprajzai világosak, áttekinthetőek, a helyiségek könnyen megközelíthetőek, az adóhivatal irodái egymás mellett sorakoznak, ennél fogva az adóköteles polgár ugyanazon az emeleten elintézhette teendőit. Az említett részleg folyosóján akár ezer ember is elférne, közepén művészi faragású virágmotívumokkal díszített fapadokat helyeztek el. A pasztell zöld alapon lévő piros, sárga és kék pávatoll motívumok égő színezése enyhíti az ügyviteli helyiségek szigorúságát.

Diszítése, a belső és külső ornamentika a folklór szellemiségét idézi és a népi-nemzeti elemek kifinomult alkalmazására vall. Az épület monumentális dekorációs egésze a harmonikus architektúra, a belső díszítés és berendezés teljes egészében a „gesamtkunstwerk”, művészi törekvéseit igazolja.

A kézműipari termékek mindegyike művészi kivitelezésű. A Pukkel Pál műhelyében készített kovácsoltvas jelentős helyet foglal el az egész architektúra összetételében.

A két főbejárat és a két mellékajtó díszítéséhez a tulipánosláda motívumait használták fel. A finoman csipkézett levélalakú kilincsek, továbbá a lépcsőház mentén húzódó kerítésrész, az ablakrácsok és a kandal-

lórácsok Komor és Jakab szertelen képzeletéről és Pukkel mestertudásáról tanúskodnak.

Az erdélyi parasztok kedvenc alapanyaga, a faragott fa meleg fogadtatásra és gazdag alkalmazásra lelt az épület belső kiképzésében.

A Hoffmann Mihály műhelyében megmunkált fát egyre jelentősebb helyiségek burkolatához használják. Még a mobiliák, így például a városelnök széke is faragott és díszített, s szintén Hoffmann műhelyéből származik. Az első emelet folyosójának oszlopait körülfogó padok Sípos Károly asztalos munkái.

Az össz festői munka, a falak mentén húzódó, az ablakokat, ajtókat és oszlopokat szegélyező virágmotívumok, valamint a padok tulipán- és pávatoll-motívumai Stern Zsigmond nevéhez fűződnek, aki Bécsben és Münchenben tanulta a szakmát.

Itt kell megemlíteni továbbá a budapesti Hahn-testvérek szobrászmunkáit, akik gazdag stukatúrokkal ékesítették a tanácsterem falait és boltíveit. A központi fényforrást övező apró virágokból csillagszerű motívumok koncentrikus körei törnek elő, melyek a gótikus tornyok számtalan, aprólékos díszítményeire emlékeztetnek. A négy kisebb, a terem sarkában levő fényforrás valamivel szerényebb kivitelezésű, de szintén ezek a motívumok ölelik körül. A díszítmények legkiválóbbja azonban mégis a pécsi Zsolnay-gyár kerámiája. Ezek az épület minden részén megtalálhatók. A homlokzatot a Zsolnay-gyárban készült virágok díszítik, az oromzat hullámos széleit pedig kerámiaszalagok, a tetőszerkezet óriási tömegét a fehér díszítésű sötétzöld és sötétpiros cserepek gyöngyházszerű visszatükröződése enyhíti, s jóformán a homlokzat minden oldalán ott ékesedik a város címere is, amely szintén ebből a nemes anyagból készült. A Zsolnay-gyár készítményeinek hírneve egész hazánkba eljutott; Belgrád, Szarajevó, Varaždin, Rijeka házain máig is ott csillognak a gyár termékei.

A zöldes kerámiaburkolat révén az épület belseje is jellegzetes hangulatot tükröz. A lépcsőház elágazásánál a falmélyedésben lévő két büszkesas várja és kíséri ki a látogatót. Ugyanakkor a falmélyedés falát a középkorban virágzó horror vacui-ra, az egész képfelület kitöltésére irányuló törekvésre emlékeztető mesés viraggyűrűk szövik át. A felső sor állatformák, valamint a havi munkálatok ikonográfiai motívumai megörökítő lapok díszítik.

A befejezett épületben Komor és Jakab 1907-ben készült terveivel elmentében bizonyos eltérések tapasztalhatók. Ezek a változások főként az épület díszítményeire és külső kivitelezésére vonatkoznak. Az első szembeötlő különbség az árkádok külsején észlelhető.

A tervek alapján ezek zártak és boltívekben helyezkednek el a kirakatok és az ajtók. Kihagyták továbbá a homlokzaton húzódó személyeket ábrázoló domborműveket, melyek a marosvásárhelyi Kultúrpalotán pl. megvannak. A domborművek valószínűleg azokat a magyar királyokat ábrázolták, akiket később a tanácsterem vitrázsain örökítettek meg.

A középső rizalit mellett lévő torony nem lapos kupolával fedett, hanem kissé elkeskenyedik, csúcsát pedig gömb koronázza. Mint általában az egész épületen, az oromzaton is redukált a kerámiadíszítés. Bizonyos módosításokat eszközöltek a főtoronyon is, ugyanis a kerek szellőztető nyílásokat derékszögűekre építették. A védőtetővel ellátott kilátóterasz díszítése is korlátozott. Az órát pedig valamivel lejjebb helyezték.

A szabadkai városháza hasonmása Erdélyben, Marosvásárhelyen található. Ezt az épületet ugyancsak Komor és Jakab tervezte, 1906-ban, s az ő nevükhöz fűződik a Kultúrpalota felépítése is, 1910-ben. A díszítések, az elméleti törekvések ugyanazokra az alkotókra vallanak. Azonban a marosvásárhelyi épület szerényebb kivitelezésű és kevésbé sikerült a szabadkainál.

A városházának a szecesszió jellegzetesen magyar változatában történő felépítése politikai mozzanatokat is rejtett magában.

Ebben a soknemzetiségű városban, melyben egyre nőtt a szerb, illetve horvát lakosok száma, s mind érezhetőbbé vált a magyar székváros hatásának gyengülése, a kormány megingott tekintélyét igyekezett visszaszerezni, mégpedig a városháza felépítésével. Ezt igazolja egy kortanú is: „Véleményem szerint politikailag többet jelent egy ilyen maradandó épület, mint az idők változásainak alávett miniszteri rendeletek egész sora. Minden külső kényszer nélkül... fogják a nemzetiségek a magyar nyelvet elismerni, látva a magyar formák, a magyar stílus fölényét... Sok ilyen épület jobban bizonyítja az uralkodó magyar faj létezését, mint a magyar címer, amelyet a nemzetiségek hivatalos postaházaira vagy bíróságaira ráraknak... Ez a gyűlhelye a lakosságnak, itt végzi el összes állampolgári teendőit. Ha minden pillanatban azt látja, azt érzi, hogy magyar házban van, jobban ismerni és tisztelni fogja a magyar igazságosztó erejét.”³⁹

A városháza építésével egyidejűleg Komor és Jakab egy banképületet is tervezett, a mai Putnik Utazási Iroda épületét, a Boris Kidrič utcában (Kossuth utca). A keltezést illetően ismét régi fényképek segítségével szorulunk. A Braun Henrik 1912-beli könyvében megjelent képek egyikén már ez az épület is látható. Itt említi meg a szerző a két banképület⁴⁰ tervezőinek nevét is, miközben elkeseredetten lázad az egyik bank „keletiesített” stílusa ellen, s hozzáteszi hogy most már „ebből elég”.⁴¹

A bank vezetősége a város legforgalmasabb utcáját választotta ki székhelyéül, ahol a szecessziós épület hullámos homlokzatával domináló szerephez jut a környező eklektikus épületek felett. A saroképület mindkét homlokzatának kiképzése egyforma gonddal készült. Teljesen azonosak és a köztük lévő éles sarkot a kerekded kilátó erker enyhíti csupán. A főbejárat valamikor a B. Kidrič utcára nézett, ma az épület sarkát áclósan elvágták és nem éppen odaillő kőbejáratral törték át. A homlokzat ezen oldalán megőrizték a növényindás faragott oszlopokkal flankírozott kis ajtót. Az archivolt az új kaptármotívumokkal díszítették, melyet többször is alkalmaztak ezen az épületen.

A bejárat felett négyzet alakú erker van, amely női mellképet ábrázoló tartókra támaszkodik. Az erker kimagasló oromzattal és a kaptármotívum megismétlésével végződik. Falához két kovácsoltvas erkély lapul. A homlokzat még egy azonos, domború oromzatú ablakos erkerben folytatódik.

Komor és Jakab terveiben igen gyakori a kettős rendeltetés. A városháza első emeleti helyiségeit például az adminisztrációnak szánták, míg a földszintet üzletek és kávéházak számára tartották fenn. A bank első emeletén és a földszinten munkahelyiségek, míg a többi részben egyszerű, funkcionális lakások találhatók.

Komor és Jakab számtalan olyan keleti díszítőmotívumot alkalmazott, amelyet a magyarok még az őshazából hoztak magukkal. Ezt bizonyítja a Putnik épülete is. A homlokzat halvány ibolyaszíne megfelelő alapot szolgáltat a szemléletes színezésű kerámiadíszítések összehelyezéséhez. A bejárat és a kerekített ablakok archivoltja az előszeretettel használt tulipán-, szív- és szőlőmotívumokkal ékesített. Az ablakok körül a domború erkeren a ház belsejét kíváncsian szemlélő két mókust ábrázoló dombormű jelenik meg. Az alkotók gazdag képzelete úgy játszadozott ezzel az architektúrával, mintha az épület falai nem is kemény téglából, hanem puha anyagból lennének, mely ellenállás nélkül engedelmeskedik a leleményes mester kezének. A tetszetős kovácsoltvas erkélyek szintén a kézműves mesteri tudásáról árulkodik, hiszen az erkély minden egyes része hallatlan precizitással és figyelemmel készült, eleven virágait, mintha abban a pillanatban ültették volna át egy gondosan ápolt kertből.

Az utca túloldalán különös meglepetésben lesz részünk. Ugyanazok az építésszek, csak néhány évvel később egy annyira különböző és idegen hatású épületet terveztek.

Komor és Jakab egy másik bank⁴² vezetőségének a megrendelését is elfogadta. A terveket a mai napig megőrizték⁴³, és az épület is csaknem eredeti formájában áll. Csupán a bal oldalát érte bombatalálat, a II. világháború idején.

Noha ez is saroképület, mégis csak az egyik homlokzatát, a B. Kidrič utcára (Kossuth utca) nézőt formálták gazdagon.

Az épületbe két, a középső részen lévő bejárat vezet, melyek egymás mellett helyezkednek el. Az egyiket valószínűleg a hivatalnokok, a másikat pedig a felek használták. Az első bejárat pontosan az épület középtengelyén van, felette mindkét emeleten erkélyek húzódnak. Ezzel szemben a másik bejárat monumentálisabb és rendeltetésének megfelelő, az architrávot és a háromszög alakú oromzatot két dór oszlop tartja. A két emelet közti határt a kombinált jón és korinthoszi oszlopfőss pillérek törlik el. Az épület csúcsát kővázák ékesítik, melyek közül máig kettőt sikerült megőrizni. Az ablakok derékszögűek, az első emeleten virágdíszítés indázik felettük, az ablakok ugyanilyen díszítései néhol ma is fennmaradtak.

Ez az épület is kettős rendeltetésű, a bank ügyviteli működésére és lakásul is szolgált.

A földszint központi részét a felek számára fenntartott ügyviteli helyiség képezi, majd az igazgatói irodák, bal oldalon van a zálogház, jobb felén pedig a pénztárosok, a takarékpénztár, a biztosítás és a titkári irodák. A helyiségek falát ma is faburkolat fedi, a felek számára fenntartott helyiség belső berendezése pedig úgyszólván érintetlen, eredeti formájában áll.

Nem tartozik ugyan szorosan Szabadka központjához, mégis ki kell térni a Pilicsi-tó kiépítésének körülményeire. A széles, nyugodt síksági tavat sokan felkeresték gyógyhatása végett. 1896-ban, a villamospálya kiépítésével a környék gyors fejlődésnek indul. Számos villa épül a tó körül, a pihenni vágyó szabadkai polgároknak, 1909-ben pl. Palicson 155 magánvilla volt.⁴⁴

A helybeliek és a budapestiek élénk érdeklődése folytán a város a tópart kiépítését szorgalmazta. 1904-től különböző huzavonák és anyagi gondok gátolják az építkezést. Ebben az évben vetették el a Parafa Építő Részvénytársaság által kidolgozott, a part kibetonozására, a vízvezeték és a fürdőépületek kiépítésére vonatkozó tervet.⁴⁵ 1906-ban újra kiírták a pályázatot, melven a Vágó-testvérek, továbbá Komor és Jakab, valamint Törk Ernő tervét⁴⁶ választották ki. A munkálatok azonban csak 1909-ben kezdődtek el, mégpedig a második helyezett Komor és Jakab⁴⁷ tervei alapján. Először a női fürdő, a szálloda és a víztorony építéséhez kezdtek hozzá.⁴⁸ Az újságírók ez alkalommal is amiatt méltatlankodtak, hogy miért nem helybeli építészre bízták a munkát.⁴⁹ Úgy látszik azonban, hogy Komor és Jakab tekintélyét az újságírók már nemigen ingathatták meg, s a két építész zavartalanul folytathatta is tevékenységét. 1910-ben megállapodás született Fazekas Lajos vállalkozó és a város között, a Vigadó, a gyógyszertár, a víztorony és a női fürdő kiépítésére vonatkozóan.⁵⁰ Jakab gyakran megfordult a palicsi építőhelyen, hogy felügyeljen és irányítsa a munkálatokat, ezenkívül élénk levelezést folytatott Mamuzics Pál helybeli mérnökkel, akit viszont a város bízott meg a munkálatok felügyeletével.

A víztorony az erdőn áthaladó a tóig vezető széles sétány elején áll. Az átjáró hatalmas parabolikus boltív, melyet egyfelől a kerek fedett villamos várakozó tart. Az itt található padok a városháza első emeletén lévőkre emlékeztetnek. A másik oldalon van a torony, mely szintén a városháza tornyával rokon. A magas kerekded betonkonstrukció, dérekszögű nyílásaival és kihegyesedő, fából készült tetőrészeivel az Európa-szerte ismert erdélyi templomharanglábak, háztetők és kopjafák kiépzésére emlékeztet.

A torony és a tó közötti út felénél a sétányt ismét egy parabolikus ívű épület, a vigadó⁵¹ szeli át. A sétány az épületen halad át és ezáltal két identikus térre osztja, melyek boltívvvel vannak összekötve, s e felett találhatóak a szobák. Az épület előtt félkör alakú, fából készült teraszok

vannak, ahol még ma is néha zene szól. Helyiségeit szállodának használták, kezdetben itt nyert elhelyezést a Képzőművészeti Találkozó Képtára is, ma a fiatalok szórakozóhelye.

Az épület piros tetőrészeivel, sárga homlokzatával és színes népi motívum díszítésével tökéletesen beilleszkedik az erdő és a hatalmas park összhangjába. A díszítés az épület fontos elemeit követi, a reprezentatív belső helyiségek nagy ablaknyílásait impozáns, minden bizonnyal a gödöllői művésztelep tervei alapján készült vitrázsok borítják. A női fürdő szintén ugyanebből az anyagból készült, ötletes módon, cölöpépítmény illúzióját keltve. A faoszlopokat a tó szanalásának idején betonoszlopokra cserélték fel. A tóparti sétányt egy óriási méretű, Zsolnay-váza ékesíti. Értékes kék máza sejtelmes fényt sugároz. A város igényeinek, a polgárok igyekezetének és a művészi mesterség avantgard szintézisét tükrözi ez a váza is.⁵²

A főváros építészei által városunkba plántált stílust mindenki lelkesedéssel fogadta, s még a szerényebb jövedelmű polgárok is a város főépületeihez hasonló házat szerettek volna maguknak. Sok szabadkai építész is ez irányba fejtette ki tevékenységét, s több kisebb, rendkívül tetsetős alkotást vallhat magáénak. A már említett Mačković Titus mellett, az építészet ezen stílusát művelte Salga Mátyás⁵³ Matija Gubec utcabeli házával, valamint a Harambašić utcai épülettel és sok külvárosi és palicsi villával, továbbá Fábián László Moša Pijade úti (ma már, sajnos, lerombolt⁵⁴) házával és ide sorolható Nagy Ferenc és Kraus Lénárt neve is. A kereskedők többé-kevésbé átrendezték kirakataikat, míg egyesek megelégedtek a kovácsoltvas kapuval is, mint pl. Aleker János⁵⁵, aki az eléggé ismert Gombos Lajos építész bízta meg ezzel a munkával.

A szecesszió térhódításával egyidőben azok az építészek, akik munkáik legnagyobb részét ebben a stílusban alkották meg, már új, modern konstrukciókkal lépnek fel. Salga Mátyás 1909-ben a Vermes sírbojt tervezésekor már sima, díszítés nélküli betonlapokat használ, s ez a törekvés már önmagáért beszél.⁵⁶ Sőt a vasból készült bejárati ajtó is mértani pontossággal és szigorral készült. Néhány évvel később, 1911-ben⁵⁷ Strassburger Izidor Szemery János számára épít fel egy egyemeletes házat, mely szintén mértani szigorúságot és szimmetriát tükröz. A négyzetszerű, díszítés nélküli bejárat feletti ablak is fegyelmezett vonalú, s a bejárat jobb és bal oldalán lévő kirakatok is Loos Adolf szigorúságára emlékeztetnek. A városban még viruló virágos korszakra való nosztalgikus emlékezés egyetlen maradványát a tetőtér parkányzatán szégyenlősen megbújt szívmotívumok képezik. Jelentős újszerű változások tapasztalhatók az épület alaprajzában is. A fürdőszoba a hálószobához áll közel, mely a szalonon keresztül van összekötve az ebédlővel. A konyha minden helyiségtől távol esik, s az ebédlőhöz van legközelebb.

Vajdaság többi városához viszonyítva kétségkívül Szabadkán található a szecesszió legértékesebb emlékei. A díszes, játékos formák és színek adják meg a város jellegzetes jegyét; a város szívében az előző

építészeti korszak dominál. A városháza tornyán és a zsinagóga kupoláján pihen meg először a tekintet, s a köztudatban nem véletlenül éi Szabadka a szecesszió városaként.

Ma már nem tudjuk, hogy véletlenül vagy szándékosan alkalmazták-e az ismert budapesti építészeket, de az bizonyos, hogy a helybeliek is értékes tanúbizonyságát adták létezésüknek és tehetségüknek. Így pl. Raichl Ferenc alakját minden építész szakértő megirigyelhetné. Épületeink tehát ékesen igazolják, hogy volt egy rövid időszak, amikor a saját erejétől és hitétől megrészegült kisváros európai viszonylatban alkotott.

Lechner szegedi tartózkodása idején talált megrendelőre, s építette fel a Léovics-palotát. Szabadkát érte az a megtiszteltetés, hogy elsőként volt birtokában olyan építményeknek, amelyek heves vitákat váltottak ki, sőt, egy minisztert arra készítettek, hogy adminisztrációs intézkedéssel és hatalmával gátolja meg az új irányzat térhódítását.

Bátran állíthatjuk, hogy Komor és Jakab, a szecesszió népi-nemzeti változatának kiváló művelői, Szabadkán értek el legnagyobb sikert. A városháza és építészeti formák és a művészi mesterség harmonikus ötvözete. A zsinagóga a szokványos „mór stílus” zsidó imaházakkal szemben úgyszintén nagy haladást jelent. Természetesen az objektum külön értéke a modernebb hozzáállásban, az új konstrukciók és az építészeti technika új vívmányainak merész alkalmazásában rejlik.

A bank, a már említettekkel együtt, a funkcionális épületek közé sorolható, amely a megrendelők józanságáról tanúskodik; tudták, hogy a fejlődés adott pillanatában mire volt szüksége a városnak.

A szecesszió magyaros változatának elterjedése városunknak a korábban sérthetetlen építésügyi minisztériummal szembeni tudatos ellenállását bizonyítja. Érdekes megemlíteni az épületek keletkezése folyamán bekövetkező stílusmódosításokat. Ugyanis a Lechner-féle irányvonalat még ma is sok bírálat és kifogás éri.

A magyar szerzők a nagy mesternek és fantáziadús építésznek a kötelező tisztelet mellett felróják a nem éppen újszerű megformálást és a díszítés „mézeskalács” ízlésre valló jellegét. Sőt olyat is állítottak, hogy a Lechner kezdeményezte népi-nemzeti építészet elemeinek alkalmazása melléfogás volt.

Követőinek Szabadkán alkotott épületei erőteljes fejlődésvonalat mutatnak. Az épületek funkcionalizmusa, a díszítésben való mértéktartás és a népi építészet lényegi formáihoz való közelítés vitathatatlan.

Elsősorban a fiatal építészemzedékre volt jellemző a falusi építkezés gyakorlati tapasztalatainak modern építészeti törekvésekkel történő egyesítése, s az angol iparművészeti kiállítás információira való gyors reagálás. Többek között ez érezhető Komor és Jakab alkotásain is. S bár szorosan kötődnek Lechnerhez, a palicsi épületeken már a Kós Károly köré csoportosult kutatók eredményeit is hasznosítják. A Vigadó és a víztorony a síksághoz harmonikusan illeszkedő épületek, de ugyanakkor impozáns, a nyaraló épületeihez méltó látványt is nyújtanak.

Raichl a kifogyhatatlan ötletek embere, a tehetség és a konzervatív környezet összecsapásának példája. Tehetségét eklektikus alkotásokra pazarolja, hogy ezúton biztosítsa az anyagi fedezetet művészi elgondolásaihoz. Festői palotájának építésével egyidejűleg, közvetlenül mellette egy előző korszakbeli épületet tervezett, de úgy, hogy az engedmények ellenére is eléggé harmonikus, nem zavarja a mai Képzőművészeti Találkozó képzeletbeli formáinak és színezésének érvényesülését.

A régi tervek nagyratörő elképzeléseit, plasztikus formáit vizsgálva, és a kész alkotással történő egybevetés során, a háború előtti évtized új képe tárul elénk. Minden egyes terv módosult időközben, szerényebb kivitelezésben készült el. Azonban bizonyos fokú józanság és éberség is jellemzi a változásokat, s ezért végeredményben elégedettek lehetünk az épületek végső formájával. Ugyanakkor a beruházók fősvénysége, az újszerű formáktól való idegenkedés és a maradi környezet tiltakozása is éreztette hatását.

Ezenkívül maguk az építészek is változtatnak terveiken a kivitelezés folyamán, s a jobb megoldások és a haladóbb ötletek mellett döntenek. A módosítási és kiegészítési hajlam az alkotással szembeni mesterviszonyt igazolja, amely az előző korszakot és a népi építőket jellemezte. Ilyen Komor és Jakab viszonyulása is, mert amíg az egyik számításokat végez és az igényekkel összhangban teremti meg az épület funkcionálisát, addig a másik rajzol minden részletet megtervez, s közvetlenül az építőhelyen is alkot. Ezáltal a kész alkotás valóság-hűségével és teljességével ragadja meg a szemlélőt, az ajtókilincstől, a fényforrásokon át, a tetőformán és a jól méretezett torony körvonaláig egy egységes stílus képe bontakozik ki előttünk.

Jakab és Komor, valamint Raichl mellett a helybeli építészek: Mačković, Salga és mások alkotásairól sem szabad megfeledkezni, mert érdekes és nem ritka egyéniségek, akik sorsuknál fogva a kisvároshoz kötődnek, de azonnal reagálnak az erősebb környezet hatásaira és az ottani vívmányokra, bár olykor eléggé naivan és esetlenül.

Ritkán, de szemmel láthatóan szaporodnak az új épületek is, amelyek már mellőzik a díszítést és a Zsolnay-kerámiát. Ilyen alkotók voltak a Vágó-testvérek és a téren lévő bank ismeretlen tervezője. Ők már egy új építészeti stílus előfutárai, azé, amely a pusztán funkcionálisra támaszkodó architektúrával megszakítja a képzelet játékát.

Lechner és követői a sokoldalú egyéni alkotók utolsó mesterei, akik a hétköznapiakat lenyűgöző, festői keretbe foglalták.

A rohanó életritmusú kisvárosi ember azonban olykor még szomorúan gondol arra, hogy ez a világ örökre letűnt.

Fordította *Agoston Pribilla Valéria*

Jegyzetek

- ¹ Merényi Ferenc: A magyar építészet 1867—1967, Budapest, 1969., 59. old.
- ² Komlós Aladár: A szecesszió, Budapest, 1963., 74. old.
- ³ Merényi Ferenc: A magyar építészet 1867—1967, Budapest, 1969., 59. old.
- ⁴ Lechner Ödön: A magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. 1906.
- ⁵ Duranci Béla: Arhitektura secesije u Vojvodini.
- ⁶ Pók Lajos szerk.: A szecesszió, Budapest, 1972., 478. old.
- ⁷ Vámos Ferenc: Adatok Lechner Ödön ifjúkori működéséhez, Művészet, 1964., V. évf., 9. sz., 11. old.
- ⁸ „De Szabadkán (Szubotica) is épített egy kis házat, a Léovics-házat (megvan-e még?).”
- ⁹ Szabadka Történelmi Levéltára arch. szám.: 5339/1893.
„Léovics Simonné kérvénye, amelyben a Mária-Therézia (Regina bara) téren épülő házának a tornyát 2,5 m-re felemelné.”
- ¹⁰ Lechner Ödön 1845-ben született és 1914-ben halt meg. Történelmi stílusokban alkotott, ilyen az 1883-ban épített Budapesten, a Népköztársaság úton levő nyugdíjasok MÁV palotája, mely a korai francia reneszánsz stílus szellemében készült. 1892-ben építette a kecskeméti városházát, melyen már hazai hatások is érezhetők. Szecessziós stílusú épületei közé tartozik a budapesti Üllői úton lévő 1893—97-ben épített Iparművészeti Múzeum, a Népstadion utcában lévő 1898—99-ben készült Földtani Intézet, az 1899—1902-ben tervezett, Rozenberg utcai postapalota, valamint a nagybecskereki (Zrenjanin) parókia épülete.
- ¹¹ Bácskai Hírlap, Szabadka, 1901., 15. sz., 2. old.
- ¹² Komor Marcell (1868—1944) és Jakab Dezső (1864—1932) hosszú éveken át tartó együttműködés fűzte egymáshoz. 1897-től közösen dolgoztak. Legjelentősebb munkáik az 1907—1912-ben készült szabadkai városháza, az 1906-ban épített marosvásárhelyi városháza és az 1910-ben épült marosvásárhelyi Kultúrpalota, továbbá az 1911-ben épített budapesti Palace Szálloda és a Köztársaság téri, 1911-ben készült, színház. Komor szakmai értekezéseket is írt a Vállalkozók Lapja című folyóiratba, 1928-ban pedig Tér és forma címmel szaklapot indított.
- ¹³ Szabadkai Történelmi Levéltára arch. sz.: 9067/1909.
- ¹⁴ Bácskai Hírlap — Az új zsidó templom, Szabadka, 1902., 200. sz., 1—3. old.
- ¹⁵ Szabadka Történelmi Levéltára arch. sz.: 1312, 7931/1903.
- ¹⁶ Szabadka Történelmi Levéltára arch. sz.: 153/1903.
- ¹⁷ Duranci Béla — Arhitektura secesije u Vojvodini, GRADA, 1976., Tartományi Műemlékvédő Intézet, Újvidék.
- ¹⁸ Zsolnay Miklós a pécsi kerámiagyár tulajdonosa volt, melyet 1868-ban alapítottak. Az első szabadkai Kerémia Triennálét tehát pontosan száz évvel utána tartották meg. A gyár már 1877-ben az „öt torony” védjegyet alkalmazza készítményein, szemléltetően emlékeztetve az olasz város — Quingae ecclesiae — öt templomára. Fáradhatatlanul kutatva az égetett föld lehetőségeit és a reneszánszkorabeli gölöncsérek tapasztalatait, 1893-ban Wartha Vince vegyész segítségével megtalálja a XV. századbéli Giorgio Andreoli mester titkának nyitját és az olaszországi gubbiai majolika készítményi módját, amelynek „lüzteres

mázáért” az edény súlyával arányosan, aranyban fizettek. A múzeumok féltve őrzött kincse, ez az átlátszó piros máz lesz a Zsolnaykerámia jellemzője, melyet eozinnak neveztek el a görög eos — hajnal szó nyomán. Zsolnay e máznak köszönhetően vált világhírvé, készítményei Pest, Prága, Karlovy Vary, Bécs és más városok épületeit díszítették. Zsolnay Miklós és Lechner Ödön barátsága kitűnő eredménnyel járt és ösztönzést adott az említett anyag használatára, különösen vidékünkön, ahol e csodálatos díszek alapanyagát képező föld síkságunk göröngyeihez áll közel. — Bela Duranci.

- ¹⁹ Bácskai Hírlap — Kultúrpalota Szabadkán, Szabadka, 1908., 105. sz., 2. old.
- ²⁰ Szabadkai Közlöny, Szabadka, 1904., 61. sz., 3. old.
- ²¹ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 9301/1909.
- ²² Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 16399/1909.
- ²³ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 7180/1911.
- ²⁴ Vágó László (1875—1933) és Vágó József (1877—1945) 1910-től dolgoztak együtt. Épületeik nem annyira a magyar, mint inkább a német és bécsi szecesszió jegyeit viselik. Mindketten az alaprajzkészítés mesterei. Közös alkotásuk az 1907-ben Budapesten épült Gutenberg Nyomdászatthon és az 1908-ban készült, Dózsa György utcabeli magyar építészek székhelye, valamint a Dohány utcában levő árka-dos áru-csarnok. 1910-ben szétválnak. József Rómában telepedik meg, és 1926-ban részt vesz a genfi Nemzetek Palotája kiépítésében.
- ²⁵ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 148706/1906.
- ²⁶ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 20788/1912.
- ²⁷ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 3742/1912.
- ²⁸ Vally Gyula Szabadkán született 1866-ban. 1887-ben szerzett oklevelet és Szabadkán a mérnöki irodán dolgozott.
- ²⁹ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 20049/1911.
- ³⁰ Braun Henrik: Városháza felavatásának ünnepére, Nagyvárad, 1912., 59. old.
- ³¹ „A fiók új palotája, szemben a városházával, most épült fel és impozáns hirdetője a Magyar Általános Hitelbank itteni pozíciójának.” Braun Henrik: Városháza felavatásának ünnepére, Nagyvárad, 1912., 60. old.
- ³² Braun Henrik közölt szövege, 24. old. „... Legutóbb a Hitelbank palotájának díszes helyiségeit ő festette”.
- ³³ Szabadka Történelmi Levéltára arch. sz.: 10299/1914.
- ³⁴ Bela Duranci dokumentációja.
- ³⁵ Braun Henrik szövege, 11. old.
- ³⁶ Bácskai Hírlap: Az új városháza, Szabadka, 1908., 243. sz., 3. old.
- ³⁷ Bácskai Hírlap: Az új városháza, Szabadka, 1908., 243., sz. 1—2. old.
- ³⁸ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 9345/1908.
- ³⁹ Merényi Ferenc fent közölt szövege, 48. old.
- ⁴⁰ Braun Henrik fent közölt szövege, 14. old.
„... de felkereste őket a polgárság is, amikor megbízták a Szabadka-vidéki és Délvidéki Bank palotájának építésével.”
- ⁴¹ Braun Henrik fent közölt szövege, 16. old.
- ⁴² „Ebből elég már a Kossuth utcában, a bank palota.” — Szabadkai Közlöny, Szabadka, 1908., 240. sz., 1—2. old.

- ⁴³ Délvidéki Közgazdasági Bank részvénytársaság.
⁴⁴ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 1421/1912.
⁴⁵ dr. Bíró Károly: Szabadka szabad királyi város közigazgatósága. Az 1902—1912. években. Szabadka, 1912., 78. old.
⁴⁶ Szabadkai Közlöny, Szabadka, 1904., 21. sz., 3. old.
⁴⁷ Szabadkai Közlöny, Szabadka, 1904., 30. sz., 2. old.
⁴⁸ Bíró Károly fent említett műve, 161. old.
⁴⁹ Bíró Károly fent említett műve, 121. old.
⁵⁰ Szabadkai Közlöny, Szabadka, 1904., 269. sz., 3. old.
⁵¹ Szabadka Tötrénelmi Levéltára, arch. sz.: 85/1916.
⁵² Bela Duranci: Od plave vare do trijevala Subotičke novine, 1968. november 22., 9. old.
⁵³ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 18718/1909.
⁵⁴ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 9811/1911.
⁵⁵ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 490/1914.
⁵⁶ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 19232/1909.
⁵⁷ Szabadka Történelmi Levéltára, arch. sz.: 7671/1911.

Rezime

Javljanje arhitekture secesije u Subotici

Autor ovog rada obrađuje pojavu secesija u arhitekturi Subotice. Subotica je početkom 20. veka prihvatila secesiju, i to Lehnerovu tzv. mađarsku varijantu. Lehner je govorio da mađarski narod ima svoj stil i da je zadatak arhitekta da unese duh mađarske narodne umetnosti u današnja novija ostvarenja. U daljnem autor nabroja Lehnerove sledbenike, među kojima su Komor Marcei i Jakab Deže najznačajniji. Oni su projektovali sinagogu i gradsku kuću u Subotici i tako ostavili dragocena svedočanstva svog postojanja i rada. Zanimljivo je da je i Lehner, otac mađarske secesije svoju delatnost počeo u Subotici, sagradivši Leovićevu palatu 1893. godine. Vremenom secesija je polako ali sigurno prodirala u dušu svakog arhitekta. Novi stil je zahvatio i subotičkog arhitektu Ferencu J. Rajhla koji je sa svojom vlastitom kućom u Lenjinovom parku ostavio neizbrisivi trag svog stvaralaštva. Takođe su značajna i ostvarenja Mačković Titusa, rođenog Subotičanina, koji se posle završetka studija vratio u svoje rodno mesto i nastojao da mu da izgled velikih gradova. Nova generacija mladih arhitekata nastavila je traženja Lehnera, i pokušao je dublje proreći u bit seoske arhitekture.

Autor daje kratak pregled o izgradnji Paličkog jezera. Zbog prezainteresovanosti domaćina i turista grad je bio primoran da uredi i izgradi obalu jezera. 1909. su počeli radovi prema planovima Komora i Jakaba, i to izgradnjom ženskog kupališta hotela i vodotornja.

Uporedo sa ekspanzijom secesije, arhitekti koji su najveći broj svojih radova ostvarili u ovom stilu, donose već nova, modernija rešenja, ali ipak u odnosu na ostale vojvođanske gradove Subotica ima svakako najvrednije spomenike secesije. Lehner i njegovi sledbenici deluju kao poslednji majstori individualni kreatori svestranog dejstva, stvaraoci živopisnih okvira ljudske svakodnevnice.

Zusammenfassung

Erscheinen der Rezessionsarchitektur in Subotica

Der Autor dieses Artikels bearbeitet die Erscheinung der Secession in der Architektur von Subotica. Subotica hat anfangs des XX Jahrhunderts die Secession — bzw. die sogenannte ungarische Lechner's Secession — angeeignet. Lechner hat gesagt, dass die ungarische Nation ihre eigene Kunst hat, und die Aufgabe der Architektur, die Eingliederung der ungarischen Nationalkunst in die neueren Kunstschaffungen ist. Desweiteren zählt der Verfasser Lechners Nachfolger auf, zwischen denen sich Komor Marcell und Jakab Desider besonders hervortun. Sie haben die Synagoge und der Rathaus projektiert und haben daher bleibende und wertvolle Zeugnisse ihres Schaffens hintergelassen. Interessant ist, dass auch Lechner — der Vater der ungarischen Secession — seine Tätigkeit in Subotica begonnen hat, als er im Jahre 1893 das Leović Palast erbaut hat. In der folgenden Zeit hat die Secession langsam aber sicher, die Seele jedes Architekten erworben. Die neue Architektur hat auch Franz J. Reichl bezaubert, der sich mit seinem eigenem Haus in Lenins Park unvergesslichen Denkmal gesetzt hat. Die Arbeiten des Titus Mačković geb. in Subotica, der nach Bannung seiner Studien in seinem Geburtsort niederliess und sich bemühte, seiner Stadt den Antlitz der Großstädte zu geben, sind auch wertvoll. Die neue Architektorgeneration hat die Vorschungen Lechners weitergeführt und versucht in die dörfliche Architektur tiefer einzudringen.

Der Autor gibt eine kurze Übersicht, über den Ausbau des Palićer See. Die Stadt war gezwungen zu dieser Arbeit, wegen der grossen Interesse der Einwohner und Touristen. Komor und Jakab haben am Ausbau des „Frauenbades“, des Hotels und des Wasserturmes gearbeitet und diese 1909 begonnen.

Mit der Expansion der Secession haben die, in diesem Stil arbeitenden Architekten, modernere Lösungen vorgebaut, da Subotica im Bezug auf die andere Städte Vojvodinas, die wertvollsten Secessionsdenkmäler hat. Lechner und seine Nachfolger wirken als die letzten Meister bzw. individuelle Schöpfer allgemeiner Werkungen, Erzeuger bunter Rahmen des menschlichen Alltags.